

Lea Ypi

Kan schoonheid de wereld redden?

Over historisch onrecht, verzoening en de rol van de esthetische opvoeding.

‘Schoone wereld! Waar zijt gij gebleven?’ vraagt Schiller zich af in het gedicht *De goden van Griekenland*. De belangrijkste filosofische thema’s van dat gedicht komen overeen met de thema’s die ik in deze lezing ga bespreken: moraal, de menselijke aard, vervreemding en verzoening. Schiller en ik schrijven allebei in de schaduw van revolutionaire omwentelingen die worden gekenmerkt door historisch onrecht: in het geval van Schiller is dat de Franse revolutie van 1789; bij mij zijn het de revoluties in Oost-Europa van 1989. Beide beloofden vrijheid en het begin van een nieuw tijdperk van gerechtigheid voor de mensheid. Beide zijn getekend door de verdeling zaaiende erfenis van het verleden. En in veel opzichten zijn beide er niet in geslaagd om de eenheid te brengen waarnaar Schiller in zijn gedicht verlangt. In plaats van menselijkheid op te bouwen, liepen ze uit op de vernietiging van het vertrouwen daarin. In plaats van het vertrouwen in de samenleving te versterken, verwerden ze tot de ergste excessen van individualisme. Onze wereld is net zo getekend door verdeeldheid, desillusie en het verlies van het geloof in de menselijkheid als de wereld die Schiller in *De goden van Griekenland* schetst. Toch is er één verschil. In Schillers wereld was er hoop; misschien geen echte hoop, maar op zijn minst een ingebeeld. Die hoop kwam in de vorm van het geloof in de verlossende kracht van de kunst: in het vermogen van kunst om te bemiddelen tussen gevoelens en morele geboden. Verbannen goden leefden voort in de creaties van dichters, of, zoals Schiller het zei: ‘Slechts in het fabelland der poëzie leeft uw gouden spoor nog voort.’

Waar vinden we nog verzoening in de wereld van vandaag?

Ik ga deze vragen behandelen door u mee te nemen op een reis, weg van de utopie van de klassieke Griekse eenheid die Schiller beschrijft naar de dystopie van mijn volgende boekproject: een beschrijving en verbeelding van het leven van een vrouw. Leman Ypi werd in 1918 geboren in Thessaloniki in Griekenland, luttele jaren voor de ineenstorting van het Ottomaanse Rijk en zij overleed in Tirana in Albanië in 2005, amper tien jaar na de ineenstorting van het communisme. Ik begin met enkele pagina’s uit het boek voor te lezen – over het probleem van verzoening, vooral in samenlevingen die worden verdeeld door de erfenis van het verleden – en met iets meer te vertellen over dit project, voordat ik wat dieper inga op de relevantie van Schillers gedicht en zijn filosofische geschriften.

BEGIN VOORLEZING

'Ik moet naar de Autoriteit Informatie over Documentatie van de Voormalige Staatsveiligheidsdienst', zeg ik, terwijl ik voor de eerste taxi ga staan die geparkeerd staat op *Komuna e Parisit*, een van de wat nieuwere, drukke wegen met veel winkels en cafés die het centrum van Tirana verbinden met de ringweg rond de stad. Ik wil het niet *mijn* weg noemen, zelfs al woont mijn familie daar en is het minstens vijftien jaar mijn officiële adres geweest. Al meteen toen we naar Tirana waren verhuisd, kwam de vraag, of liever opmerking 'je bent niet van hier, hè?' tot vervelens toe aan de orde, telkens wanneer ik gewoon een praatje maakte met onbekenden. Gesprekken die onschuldig begonnen, maar naarmate ze langer duurden altijd ongemakkelijk dreigden te worden. Toen al had ik een hekel aan die onuitgesproken rangorde tussen degenen die de titel 'van hier' bij geboorte hadden meegekregen en zij die, betrappt op een vreemd accent, hun aanwezigheid in deze stad moesten rechtvaardigen.

De meeste mensen die terugkeren naar Tirana merken op hoezeer de stad in de afgelopen jaren is veranderd: er zijn nu meer betonnen gebouwen, verharde wegen, cafés, bars en fietspaden. Voor mij is het een plek van verdriet, schuld en 'wat-als' vragen. Ik verdwaal telkens in de steegjes die als vreemd vertakte aderen door de hele stad lopen. Ik heb grote moeite om me te oriënteren, zelfs in mijn 'eigen' buurt met de pretentieuze naam Parijse Commune. Misschien wil ik ergens wel onbewust verdwalen, om mezelf eraan te herinneren dat ik hier nooit echt thuis heb gehoord en het nu te laat is om daar nog iets aan te doen. Of misschien is nooit de weg weten mijn enige hoop om er ooit wel achter te komen.

'Ik moet naar de Autoriteit Informatie over Documentatie van de Voormalige Staatsveiligheidsdienst', zeg ik nog een keer. Tot mijn eigen verbazing noem ik 'het bureau' nu voor de tweede keer bij dezelfde formele naam waarmee het zichzelf voorstelde in de e-mail waarmee de afspraak werd bevestigd.

Eerst hoort de taxichauffeur mij niet. Een grijze man van in de zeventig met een ingevallen gezicht, verscholen achter een dikke, donkere zonnebril. Hij heeft een geblokt overhemd met korte mouwen aan en draagt een rode 'Make America Great Again'-pet met een Amerikaans vlaggetje aan de zijkant. Er klinkt harde muziek uit zijn gele Mercedes, van de radiozender Top Gold, die 'goud van oud' draait. Terwijl ik wacht tot hij reageert, herken ik 'Only You' van The Platters, wedijverend met Lady Gaga's 'Just Dance' dat uit de volgende taxi blèrt. Hij luistert niet naar de muziek – de zender is duidelijk gekozen om een bepaald soort klanten aan te spreken. Hij zit te roken en is geheel verdiept in een krant die hij over het stuur heeft gelegd.

'Ik moet naar de Autoriteit Informatie over Documentatie van de Voormalige Staatsveiligheidsdienst', herhaal ik ongeduldig. Ik zeg dit vast op bezorgde of op zijn minst geërgerde toon, want de chauffeur kijkt eindelijk op van zijn krant, zet de radio uit, gooit zijn halfopgerookte sigaret uit het raampje en draait zich naar mij toe met een blik van welwillende belangstelling.

'*Avash avash*', zegt hij. 'Rustig maar. Ga zitten. Naar wie ben je op zoek?' Ik mompel wat, in de war omdat hij de officiële naam van mijn bestemming niet herkent. 'Ik moet naar het bureau met alle dossiers. U weet wel, het voormalige Sigurimi-archief.'

'Je bent niet van hier, hè?' vraagt hij, terwijl hij de motor start en we ons een weg banen door de drukke ochtendspits.

Ik glimlach en probeer mijn ergernis te verbergen. 'Hoe heeft u dat nu geraden...'

'Je zei dat je naar het *voormalige* Sigurimi-archief moest. Zo praten alleen buitenlanders. Er zijn hier geen 'voormaligen'. Het zijn allemaal dezelfde mensen. Mijn kinderen wonen in Florida en ze komen één keer per jaar hier. Dan zeggen ze dat alles er anders uitziet. Onzin.'

'Maar dit is toch veranderd?' zeg ik en wijs naar de onafzienbare rij auto's die stilstaat voor een verkeerslicht bij de hoek van de Vier Heldenstraat.

'Die kunnen allemaal niet rijden', zegt hij meteen, duidelijk in zijn nopjes dat hij zo'n oppervlakkige tegenwerping kan wegwimpelen. Opeens trapt hij op de rem en kaffert door het open raampje andere chauffeurs uit, terwijl hij een U-bocht probeert te maken. We zijn net voorbij de Ethem Bey moskee, draaien links de George W. Bushstraat in en zijn al bijna bij de Jeanne D'Arc Boulevard als hij besluit een andere route te nemen. 'Ik herinner me opeens iets', legt hij uit als de manoeuvre geslaagd is. 'Je wilt zeker naar het nieuwe bureau, waar ze onlangs naartoe zijn verhuisd?'

Ik haal mijn schouders op. 'Geen idee', zeg ik en pak mijn telefoon erbij om het adres nog eens te checken. 'Hier staat: Eenheid 4, Militair Garnizoen Skanderberg.' Ik begin de vormelijkheid van de e-mail geruststellend te vinden, evenals het feit dat iedere keer dat ik ernaar kijk de inhoud niet veranderd is: kom op dinsdag voor een afspraak, breng een ID mee, en zorg dat de kosten vooraf betaald zijn. Ik vind het vooral fijn om de namen van familieleden te lezen – van mijn vader, mijn oma, mijn opa – hoe dat lijstje namen mij wordt voorgehouden als een speciaal geprijsd driegangsmenu, met een soort commerciële onthechting, precies wat ik in deze fase nodig heb. Niets om emotioneel van

te worden, gewoon de geheime levens van een willekeurige groep mensen aan wie ik bij geboorte ben toegewezen, zoals bepaalde etenswaren in de aanbieding gaan.

Hij knikt zelfvoldaan. 'Ja, ja, dat is het. Ze zijn onlangs verhuisd. Ze kregen subsidie van de Zweedse ambassade, of zo. Ga je erheen voor werk of voor de lol?'

Om in het verleden van mijn oma te wroeten, denk ik. Om met haar te praten. Om haar eindelijk te begraven. Om me minder schuldig te voelen. Om uit te zoeken hoe die foto's van haar uit de oorlog, die we als voorgoed verloren hadden beschouwd, opdoken in een post op Facebook die viraal ging. Om de waarheid te vinden. Om erachter te komen of mijn vader een spion was. Om een boek te schrijven. Om hem te begraven. Om haar te begraven. Om te zien of het allemaal geschiedenis is of toch nog niet. Misschien moet ik er gewoon heen, zonder te weten waarom. Om mezelf beter te voelen. Of om me hetzelfde te voelen.

'Voor de lol', zeg ik.

'Uw documenten staan hier allemaal als jpg-bestand.' Een beambte die zich voorstelt als Vera wijst op een zwarte Dell laptop die pontificaal op een werktafel is gezet in het midden van de kamer. De laptop ziet er zo afgetakeld uit dat ik me afvraag of die misschien ook een cadeau van de Zweden is. Ik krijg te horen dat dit de plek is waar 'onderzoekers' komen, hoewel ik geen andere onderzoekers zie, alleen nog drie beampten die Turkse koffie drinken aan hun bureaus, die in een halve cirkel rond dat van mij staan. Een van hen biedt aan een espresso voor me te bestellen. Ik sla het aanbod af, waardoor ze van streek lijkt, maar Vera legt uit dat ik die marxistische schrijver ben van een boek over vrijheid. Nu lacht en gebaart ze weer – blijkbaar verklaart dit alles.

'Als u de bestanden wilt printen of als pdf wilt meenemen, heb ik hier een overzicht van de tarieven. U bent hier toch als onderzoeker?' Ik knik, afgeleid door de vraag die door mijn hoofd speelt, onzeker of het wel gepast is om die te stellen.

'Zijn er geen papieren documenten?' Ik heb eindelijk de moed verzameld om het te vragen. De beambte die mij koffie aanbood, kijkt me verbaasd aan, alsof ze niet weet of ze mijn opmerking moet opvatten als een provocatie of zal negeren. Ze trekt een zuinig mondje, trekt een wenkbrauw op en wijst op de stoel naast het bureau van 'de onderzoeker'. 'Wees voorzichtig als u op die stoel gaat zitten', zegt ze. 'Die wiebelt. En de computer is traag. Niet steeds op toetsen drukken, anders geeft hij de geest. U moet geduldig zijn.'

Het computerscherm is een leeg, diepblauw vlak met maar drie icoontjes van de bestanden met de informatie waarom ik heb gevraagd. De bestandsnamen: 'Formulier 531 Leman Ypi', mijn oma; 'Juridisch Onderzoek Dossier 1355 Xhaferr Ypi', mijn vader; 'Juridisch Onderzoek Dossier 1384 Asllan Ypi', mijn opa. Ik klik op het eerste document en wacht voor mijn gevoel een eeuwigheid, maar er gebeurt niets. Ik klik op het tweede document, dan op het derde, en nog een keer op allemaal. Uiteindelijk geef ik het op om te doen alsof alles volgens plan verloopt en werp een hulpeloze blik naar Vera die geconcentreerd naar de bodem van haar koffiekopje staart. Ik wacht even en druk dan op CTRL-ALT-DELETE om de boel opnieuw op te starten. 'Avash, avash', zegt Vera als ze dit ziet en maakt een gebaar dat ik opvat als een bevel om mijn stoel af te staan.

'Welk bestand wil je het eerst?' vraagt ze als de computer weer is opgestart en het diepblauwe scherm terug is. Ik haal mijn schouders op. 'Welke je maar open kunt krijgen', zeg ik. Ze knikt, duidelijk tevreden. Ze begint kundig te klikken tot er een gele pagina verschijnt. In het midden daarvan herken ik de naam van mijn oma, met de hand geschreven in zwarte inkt.

Links bovenaan de pagina: 'Ministerie van Binnenlandse Zaken, Directoraat Staatsveiligheid en Volkspolitie, Sectie Interne Zaken'. Rechts bovenaan, bijna vervaagd: 'UITERST GEHEIM'. Iets naar beneden staat een recentere aantekening: 'Geheimhouding volledig opgeheven bij besluit nr. 15 genomen op 30.05.2022 door de Autoriteit Informatie over Documentatie van de Voormalige Staatsveiligheidsdienst'. Dan nog enkele onbegrijpelijke met de hand gekrabbelde woorden, met grijs potlood. 'Archief nr. 531', in rood omcirkeld. Twee regels met algemeenheden: Naam/Achternaam: Leman Ypi. Iets daaronder: 'Pseudoniem:'

Die regel is leeg en hoewel ik niet helemaal zeker ben wat dat betekent, houd ik heel even op met beven en hoor ik mezelf een zucht van verlichting slaken. Direct daarna krijg ik het weer koud en klapperen mijn tanden. 'Staat er een airconditioning aan?' vraag ik de beambten. 'Het is hier zo koud.' Ze kijken me aan alsof ik een retorische vraag stel, iets wat ik alleen maar zeg om maar iets te communiceren, wat dan ook, alleen maar om de stilte te verbreken. Vera klakt met haar tong. 'Hij stond vanochtend aan', zegt ze verontschuldigend, 'maar we hebben hem uitgezet omdat de directeur zei dat we zuinig moesten zijn met energie, nu we in oorlog zijn.'

Ik kijk waarschijnlijk heel verbaasd. 'Nu ja, we zitten in de NAVO', corrigeert ze zichzelf. 'Dat is hetzelfde.'

Ik knik dat ik het begrijp en buig me dan weer over de pagina. In het midden zie ik een tekening, een krabbel in de vorm van een volmaakt parallellepipedum gevuld met cirkeltjes rond iets dat lijkt op 'sect', gevolgd door een romeins cijfer dat op VII lijkt. Dan

valt mijn oog op een los woord midden op de pagina dat drie keer onderstreept is: 'Grieks'. Ik snap er niks van en scrol verder tot hetzelfde woord weer opduikt op de volgende pagina, waar nog meer algemeenheden staan vermeld.

Staatsburgerschap: *Grieks*.

Naam en Achternaam (opnieuw): *Leman Ypi*

Geboorteplaats: *Thessaloniki*

Etniciteit: *Albanees*

Beroep: *Beambte op het Ministerie van Onderwijs*

Religie: *Moslim*

Geregistreerd: *29.12.1952*

Naam van referent die de registratie heeft uitgevoerd: *Burgemeester Hajredin Qinami*

Reden voor registratie: *Verdacht als buitenlandse agent*.

Op pagina zes van het bestand staat dat vreemde woord 'Grieks' er weer. 'Leman Ypi, geboren in Thessaloniki, Grieks staatsburger'. Ook een aantal met de hand geschreven instructies: 'Check of iemand met deze naam en Grieks staatsburgerschap geregistreerd staat in Bestandsverzameling I en Bestandsverzameling II.' Gevolgd door nog een handgeschreven notitie: 'We hebben hier niets', met 'hier' onderstreept, getekend: kolonel D.B.

Staatsburgerschap: *Grieks*. Griekse staatsburger, herhaal ik bij mezelf en ga dan terug naar de eerste pagina met die krabbel waarbij het woord 'Grieks' apart staat geschreven onder het parallellepipedum, gevolgd door 'voorstel om te categoriseren als II B'.

Het is heel raar om mijn oma als 'Grieks' te zien. Meestal sprak ze Frans met mij en hoewel ik wist dat ze in Thessaloniki was geboren, was dat niet echt een plaats voor mij, laat staan een Griekse stad. Ze had het er altijd over als *Salonique la Magnifique*, maar *Salonique la Magnifique* is voor mij altijd een plek in de fantasie geweest, niet zozeer een locatie op aarde; geen ruimte, maar tijd, een tijd die al weg was voor ik die kon kennen. Of een reeks mentale beelden: het schilderij van een strenge oude man met diepblauwe ogen, vergeelde zwart-witfoto's van mensen die ik niet kende, maar bij wie ik werd gewezen op vage gelijkenissen met mensen die ik wel kende. Maar meestal was *Salonique la Magnifique* een combinatie van geluiden – uit het Frans, Albanees, Turks, Ladino, Italiaans – en ja, ook Grieks, maar voor slechts een klein deel.

Steeds weer lees ik dat woord 'Grieks' en vind ik het moeilijk om dat aan mijn oma te koppelen. In plaats daarvan dwalen mijn gedachten af naar mijn eerste tentamen aan de universiteit in Rome, en naar die wiebelige stoel waarop ik toen ook zat, starend naar een pagina van Boek Zeta van de *Metafysica*, worstelend met de vraag: 'Signorina, weet u

nog hoe Aristoteles het begrip 'essentie' in het Grieks noemde?' De essentie van iets is wat dat iets maakt tot wat het is, maar hoe definieert Aristoteles dat precies? Er volgt een gênante stilte. 'Kom nu, *signorina*, dat weet iedereen toch? We hebben dat in de les behandeld en u moet het ook nog weten van uw laatste jaar op de middelbare school.' Het lijkt me niet gepast om hem erop te wijzen dat er in mijn land, in mijn laatste middelbare-schooljaar, oorlog was en dat alles dicht was. En dat we nooit iets over Aristoteles geleerd hebben. In die tijd was Aristoteles gewoon de naam van mijn Grieks-orthodoxe buurman. Als ik echt een beroemdheid had moeten noemen die Aristoteles heette, zou dat de tweede man van Jackie Kennedy zijn geweest. Ik rol met mijn ogen, staar uit het raam en besluit om de vloertegels te tellen. Ik denk dat het ergste wat er kan gebeuren als ik zak, is dat ik mijn beurs kwijtraak en terug moet naar waar ik vandaan kom. '*Insomma signorina*, het Griekse woord voor essentie is *to ti en einai*, 'wat het is te zijn', hetgeen dient te worden gecorrigeerd, benadrukt de examiner, tot 'wat het was te zijn', aangezien de tegenwoordige tijd er pas in latere vertalingen in is geslopen en hele generaties Aristoteles-besprekers heeft misleid. Inderdaad, zeg ik. 'Het is belangrijk', benadrukt de examiner. Dat was de man van Jackie Kennedy ook, denk ik. En nu blijkt dat het *to ti en einai* van mijn oma voor haar ook verleden tijd is. Haar essentie, haar wat het is, of was, te zijn is 'Grieks'.

Ik scrol verder omlaag door het bestand en weer terug omhoog, maar dan besluit mijn brein om me voor de gek te houden. Ik kan alleen nog maar zinnen lezen waar het woord 'Grieks' in staat. De rest is totaal onbegrijpelijk en had net zo goed in de taal van Aristoteles geschreven kunnen zijn. Daar staat het weer, bovenaan pagina 7: 'Op basis van aanwijzingen betreffende oppositionele activiteit tegen het volk en verdenkingen van spionage voor buitenlandse inlichtingendiensten, met name de Griekse, stellen wij voor om burger Leman Ypi, geboren in Thessaloniki, etniciteit Albanees en staatsburgerschap Grieks, in te delen in de categorie II-B en een vooronderzoek tegen haar te beginnen.'

'Jullie praten altijd Grieks als jullie een geheimpje hebben!' Ik moet vijf of zes jaar oud zijn geweest toen ik dat voor het eerst bozig zei. Het was oudejaarsavond en Cocotte, de nicht van mijn oma die ons altijd 's winters kwam opzoeken, was zojuist aangekomen met de avondtrein. '*Mais non, ma chérie*', antwoordde ze. 'We proberen ons de tekst te herinneren van een slaapliedje dat we altijd zongen toen we zo klein waren als jij en het voelt gewoon raar om het te vertalen.' Toen zong ze het in het Grieks en nog een keer in het Turks, alleen was het woord voor *kanarini*, 'kanarie', in het Turks *bulbuli*, wat in het Albanees weer 'nachtegaal' betekent. Het was een troostrijk liedje, helemaal niet bedreigend, maar als het getsjilp van vogels op een zachte zomeravond.

'Grieks', denk ik. Grieks niet als Aristoteles, maar meer als 'mijn lieve kanarie'. De stoel wiebelt niet meer. Ik beef niet langer. Ik ben weer rustig genoeg om me te concentreren op het geopende bestand op de computer. Weer een ander verslag, getypt en ondertekend door ene kolonel D.B.

'De reden en het materiaal voor een vooronderzoek betreffende de mogelijke indeling in de categorie II-B', schrijft hij, 'zijn als volgt:'

- 1) *Het feit dat, hoewel Leman Ypi hier al lang woont, zij nog steeds de Griekse nationaliteit heeft en nog altijd hoopt naar Griekenland terug te kunnen keren.*
- 2) *Het feit dat, hoewel zij privé het advies heeft gekregen om het Albanese staatsburgerschap aan te vragen, zij deze optie niet alleen heeft afgewezen, maar in aanwezigheid van elementen die zij het meest vertrouwt, uiting heeft gegeven aan haat tegen de Volksrepubliek en de Partij aan de Macht. Daarentegen heeft zij het leven in Griekenland en de vrijheid die de mensen daar genieten geprezen en vergelijkingen gemaakt tussen Griekenland en Albanië.*
- 3) *Op basis van haar contacten met onze medewerker 'De Tribune' verdenken wij haar ervan dat zij een spion van de Griekse inlichtingendienst is. En wel om de volgende redenen...*

Ik lees niet verder. Ik heb geen koude rillingen meer, maar nu begin ik me misselijk te voelen. Het komt vast door het geel van die getypte vellen of door het voortdurende scrollen op dat blauwe scherm, of omdat ik niet heb ontbeten of door het feit dat de kanaries verdwenen zijn, vervangen door het boek Zeta van de *Metafysica*. '...in aanwezigheid van elementen die zij het meest vertrouwt...' lees ik weer en wend me ongeduldig tot de beampten in het kantoor. 'Wie is De Tribune', vraag ik. 'En wat betekent II-B?'

'Pardon?' vraagt Vera.

'Iemand die de Tribune heet en hier genoemd wordt, heeft mijn grootmoeder ervan beschuldigd dat ze een Griekse spion was. Ik vraag me af of dit wel haar dossier is.'

'Het is vast het pseudoniem van een informant', zegt ze. 'Hun echte namen kennen we niet. Als u het dossier aandachtig bekijkt, staat er ergens een lijst.'

Ik scrol omhoog naar een pagina met de titel: Lijst van Medewerkers met Pseudoniemen. Er zijn maar drie regels, met vulpen geschreven, genummerd, met naast elk alias een regel voor 'notities', die niet is ingevuld.

Ik lees de pseudoniemen hardop voor. De namen van de informanten klinken als voorwerpen. 1. *De Tribune*. 2. *Witte Kauwgom*. 3. *Maartse Wind*. De beampten lachen. 'Zo zijn ze allemaal', zeggen ze, 'die pseudoniemen van medewerkers. Je vraagt je af wie ze heeft bedacht.'

'Als u, als familielid, een verzoek indient voor nadere informatie, kunt u achter de ware namen van de informanten komen', legt Vera uit, die heeft gemerkt dat ik van streek ben. 'Dan weet u wie er achter dit alles zat.'

'Zat?' denk ik. Is het allemaal verleden tijd? Haar wat het was te zijn? Ik kijk weer naar het scherm en weer lees ik alleen maar het woord 'Grieks'.

'Wilt u erachter komen wie het was?' dringt Vera aan. 'Ik kan u laten zien hoe u de formulieren moet invullen. Hier is een overzicht van de tarieven.'

EINDE VOORLEZING

Deels een filosofische tekst, deels politieke historie en deels familiegeschiedenis. Mijn nieuwe boek *Indignity* is een poging om de morele en politieke betekenissen van waardigheid te onderzoeken met betrekking tot kwesties van waarheid, verzoening, historisch onrecht en de relatie tussen feiten en fictie. Ik volg de eerste vijfendertig jaar in het leven van een hoofdpersoon: Leman Ypi (Leskoviku) die in mijn vorige boek *Vrij: volwassen worden aan het eind van de geschiedenis* figureert als mijn oma (Nini) en de belichaming is van een bepaald idee van vrijheid, dat anders is dan de standaard (positieve en negatieve) interpretaties van dat begrip: vrijheid is een vorm van besef van morele zeggenschap, los van materiële beperkingen. In *Indignity* zet ik deze analyse van vrijheid voort door dit vermogen tot morele zeggenschap nader te onderzoeken. Hoe het de kern vormt van menselijke waardigheid en uiting vindt (en vervormd wordt) in botsende individuele en politieke projecten die allemaal proberen nieuwe instituties te bouwen die de erfenis van het verleden verwerken en een stempel drukken op de politiek van het heden.

De hoofdpersoon van het boek is Leman Ypi, geboren Leskoviku. Geboren in 1918, jongste kleindochter van Ibrahim Pasha, *beylerbey* van Rumelia, een van de grotere provincies van het Ottomaanse Rijk. Ze groeide op in Thessaloniki, waarheen Ibrahim Pasha was verbannen door Sultan Abdul Hamid. Ze was van Albanese origine, maar thuis sprak ze Frans, zoals alle aristocraten in die tijd, en ze was nooit in Albanië geweest. Trouwens, in het jaar dat zij werd geboren, was Albanië niet eens een staat. Servië had het noorden geannexeerd, Griekenland het zuiden, en Frankrijk en Italië voerden het

bewind over een aantal verspreid liggende dorpen in het westen. Bulgarije en Oostenrijk-Hongarije maakten aanspraak op de rest.

Ze ging naar het Lycée Français de Salonique, als enige meisje op een school met voornamelijk Sefardische Joden. Die leerden haar zingen in het Ladino en haar eerste sigaar rollen. Op haar twintigste reisde ze naar Albanië, inmiddels een onafhankelijke staat, of althans als zodanig erkend door de Volkenbond. Ze was niet alleen de eerste vrouw die voor de Albanese overheid werkte, maar waarschijnlijk ook de eerste vrouw die een man ten huwelijk vroeg. Dat gebeurde op de bruiloft van Koning Zog, waar ze mijn opa Asllan Ypi tegenkwam, een aan de Sorbonne afgestudeerde jurist en zoon van een vooraanstaande fascistische politicus, tevens lid van de Socialistische Partij die sympathiseerde met Léon Blum en campagne voerde voor het Volksfront.

In 1946, na de oorlog, werd ze Albanees staatsburger en deed ze mee in de verkiezingen voor de Grondwetgevende Vergadering: de eerste verkiezingen waarin vrouwen mochten stemmen en de laatste waarin niet-communistische kandidaten gekozen konden worden. Binnen enkele weken werd Asllan gearresteerd op beschuldiging van agitatie en propaganda en tot vijftien jaar gevangenis veroordeeld. Een jaar later werd er een dossier over haar geopend door de Veiligheidsdienst van het Ministerie van Binnenlandse Zaken van de Socialistische Volksrepubliek Albanië en werd ze onder strikt toezicht geplaatst op verdenking van het spioneren voor de Grieken. Nog vóór haar dertigste werd ze gedeporteerd. Als 32-jarige begon ze te werken in werkkampen. Tegen haar veertigste had ze beide ouders verloren, waren veel van haar familieleden in Albanië geëxecuteerd of door zelfmoord omgekomen en waren de overlevenden geëindigd in psychiatrische klinieken, of verbannen. Twee keer per jaar bezocht ze haar man in de gevangenis. Vier keer per jaar werd ze opgeroepen door de veiligheidsdienst met de vraag of ze informant wilden worden.

In dit boek vertel ik het verhaal van Leman op basis van twee onderscheiden narratieven die elkaar in de tijd kruisen. Er is een verhaal in de ik-vorm, waarin ik praat over mijn ervaringen bij het zoeken naar de waarheid over het leven van mijn oma door verslag te doen van een reeks bezoeken aan de archieven van de communistische geheime dienst, waar ik dossiers over mijn familie inzie.

En er is een tweede narratief, geschreven in de derde persoon, waarin Lemans leven wordt gereconstrueerd met behulp van het familiearchief, maar ook met ander historisch materiaal zoals brieven, memoires, krantenartikelen, geschiedenisboeken, overheidsdocumenten en dagboeken uit die tijd. Dit verhaal laat zich lezen als een historische roman. De plot en de personages dienen om de context te reconstrueren, om uit te leggen waarom Leman in die periode aan de genade van de gezaghebbers was

overgeleverd en hoe ze uiteindelijk werd verraden door een staat waaraan ze veel had gegeven.

Vanuit het eerste gezichtspunt wordt Leman gezien door de ogen van de staat: we zien haar in de rapporten van de spionnen die haar volgden, in verklaringen in de rechtbank van familieleden en andere verwanten die terecht stonden en in de bureaucratische documenten die de verteller bij elkaar puzzelt om een reeks mysteries rond het leven van haar oma te kunnen begrijpen. In het tweede verhaal gaat het om de context van hetzelfde hoofdpersonage, in gesprek met haar tijdgenoten terwijl ze in het reïne komt met de grote gebeurtenissen van de twintigste eeuw en hoe die haar leven hebben beïnvloed. Het eerste perspectief speelt zich af in het heden (2022-2023) en de lezer reist terug in de tijd. Dit is dan ook volledig in de tegenwoordige tijd geschreven. Vanuit het tweede perspectief ontvouwen de gebeurtenissen zich onmiddellijk na het eind van de Eerste Wereldoorlog (1918) voorwaarts in de tijd en wordt het verhaal in de verleden tijd verteld.

Aan het eind van het boek komen beide perspectieven samen in een meer algemene filosofische bespreking van het probleem hoe waardigheid zich verhoudt tot morele zeggenschap en hoe feiten zich verhouden tot literaire verbeelding.

Aanvankelijk was ik van plan om uitsluitend in de derde persoon te schrijven en zag ik het project als een historische roman, geïnspireerd op het verhaal van mijn oma. Het boek zou vooral gaan over kwesties rond de vorming van staten en naties in de Balkan en over individuele en collectieve identiteit in de nasleep van de ineenstorting van het Ottomaanse Rijk en in relatie tot het interbellum en de Tweede Wereldoorlog.

Voor mijn boekvoorstel ben ik naar Albanië gegaan om verschillende archieven te bezoeken en zoveel mogelijk informatie te verzamelen. Tijdens mijn eerste bezoek aan het archief van de geheime dienst merkte ik diverse fouten op in de dossiers en begreep ik niet goed hoe het zat. Het meest verwarrende was het feit dat mijn oma werd voorgesteld als een weduwe (er werd nergens melding gemaakt van een kind) en dat het dossier was gesloten met haar overlijdensakte uit 1953. Toen ik deskundigen ernaar vroeg, kreeg ik te horen dat dat soort fouten vaak voorkwamen in die dossiers en dat informanten van de geheime dienst vaak zelf onder druk stonden en dan maar informatie verzonnen zodat ze in ieder geval iets te rapporteren hadden. Mijn moeder had een andere uitleg: zij vermoedde dat na de arrestatie van mijn opa mijn oma misschien haar echtgenoot dood had verklaard om nadelige gevolgen van haar band met hem te vermijden. Mijn moeder opperde ook dat een verwante van haar die dicht bij Enver Hoxha stond en die zij vaak om hulp vroeg, misschien een informant had gebruikt

om een vervalste overlijdensakte aan het dossier toe te voegen zodat zij niet meer voortdurend onder staatstoezicht zou staan.

Uiteindelijk bleken beide interpretaties twijfelachtig te zijn. Bij nader onderzoek ontdekte ik dat een *andere* Leman Ypi, in ongeveer dezelfde tijd in Thessaloniki geboren in hetzelfde milieu, en die in precies dezelfde tijd als mijn oma naar Albanië was verhuisd, ook onder toezicht stond. Omdat de informatie die ik las soms heel accuraat leek maar er soms ook volledig naast zat, was de meest waarschijnlijke verklaring dat er een fout in het archiveringssysteem zat en dat sommige informanten rapporten indienden over de ene vrouw (mijn oma) en sommige anderen over die andere Leman. (Dit is later bevestigd bij het proces tegen een van de informanten, de Tribune, wat tegen het eind van het boek besproken wordt). Ik was de archieven ingedoken om de waarheid over mijn oma te vinden, maar ik ontdekte nog een andere laag van interpretatie en daarmee een ander personage. Ik kwam er ook achter dat die andere Leman in eenzaamheid was overleden en geen nakomelingen had. Ze had dus geen kleindochters die haar leven konden vastleggen en konden nadenken over de betekenis en waardigheid ervan. Maar ook háár leven verdiende het op de een of andere manier te worden vastgelegd en daarom besloot ik om haar te adopteren, om me voor te stellen hoe haar leven geweest zou kunnen zijn, om haar de waardigheid van de herinnering te geven. Aangezien de twee personages genoeg op elkaar leken om de spionnen in de war te brengen, besloot ik om in plaats van de één compleet te negeren en de ander onsterfelijk te maken, in de rest van het boek deze vermenging van personages die ik in de archieven had gevonden door te zetten. In plaats van te moeten kiezen of het boek meer fictie of meer feit zou zijn, wilde ik dit voorval gebruiken als een manier om een filosofisch thema als waardigheid expliciet te maken, en daarbij te verwijzen naar zowel wat we weten als wat we bedenken en de verhouding tussen feiten en interpretatie duidelijker maken. Ook wilde ik proberen om via het boek een manier te vinden om de continuïteit van de geschiedenis in de literatuur en van de literatuur in de geschiedenis na te gaan.

Daarmee is dit hybride personage, Leman, deels fictief en deels niet, een interessante figuur om met name thema's als historisch onrecht en verzoening te onderzoeken, maar ook meer in het algemeen de kwestie die Schiller aansnijdt in *De goden van Griekenland*: hoe gaan we om met verdeeldheid en conflict in het heden en waar vinden we verzoening? De politieke identiteit waarmee zij is geboren, is die van een eenheid die niet meer bestaat. Zij is een vrouw in een mannenwereld, een vrijdenker in een moslimsamenleving, een kosmopoliet in een wereld waarin naties worden gevormd, een progressief uit een reactionair milieu, een scepticus die kracht put uit haar twijfels. Ze is de ultieme buitenstaander en de ultieme vijand. Ze houdt ons voor dat waardigheid ligt in het vrijelijk kiezen waarvoor je je wilt inzetten, hoezeer dat ook uiteindelijk door de omstandigheden voor ons wordt bepaald. Zoals Schiller zegt in zijn essay 'Over

waardigheid': 'Een dier kan niet anders dan zichzelf bevrijden van pijn, maar een mens kan besluiten om te lijden.' Leman lijdt zeker en als ze overlijdt, is geen van de doelen waarvoor ze heeft gestreden bereikt. Moraal toont zich in de worsteling van de mens met externe beperkingen, met de pogingen om de macht, ideologie en compromissen die principes ondermijnen te weerstaan, met keuzes die bij nader inzien door bedreigingen worden bepaald. Het hele boek door neemt Leman morele beslissingen. Maar die beslissingen hebben een prijs en leveren weinig op, behalve de voldoening dat ze weet dat ze het juiste heeft gedaan. Dat is ook waarom zij, voor haar vijanden, voor degenen die haar proberen te overtuigen dat alles relatief is en dat er geen goed en fout bestaat, dat het allemaal draait om de 'wil tot macht', de ultieme vijand is. Zij kunnen niet winnen tot zij verslagen is, niet simpelweg als individu, maar als een alternatief denkmodel over de mens. Want zolang zij bestaat, bestaat er innerlijke vrijheid en zolang er innerlijke vrijheid is, is er hoop en de mogelijkheid van verandering. Ze heeft geen gelukkig leven. Het is een leven van leed en opoffering. Toch duidt het feit dat die worsteling bestaat erop dat de rede boven het instinct uit kan stijgen en de kracht kan vinden om te vechten tegen manipulatie en ideologische vervorming en zelfs tegen pure dwang. Dit feit, houdt Schiller ons voor, dat 'morele kracht boven instincten gaat is de emancipatie van de geest'. En de manier waarop deze kracht tot uitdrukking komt in de wereld, noemt Schiller 'waardigheid'.

Dat brengt mij terug naar het hoofdthema van mijn boek: de mogelijkheid van verzoening in omstandigheden van reëel onrecht. Ik voel hetzelfde dilemma als Schiller. 'Elke verbetering in de politiek moet uitgaan van de veredeling van het karakter—maar hoe kan het karakter van de mens zich veredelen onder de invloed van een barbaars staatsbestel?' Vraagt hij zich af in *Brieven over de esthetische opvoeding van de mens*. De moderne wereld die Schiller beschrijft, is er een van verlies en desillusie, een wereld die wordt geregeerd door onvriendelijkheid en ongelijkheid en waarin de goden als 'nutteloos' worden gezien. Schillers wereld lijkt heel erg op die van ons. Een wereld die zich alleen maar lijkt te houden aan 'de strengste wetten van een goddeloze natuur (*entgottete Natur*). Een wereld die wordt gekenmerkt door conflict en polarisatie, waarin de natuur niet meer wordt bewonderd maar wordt uitgebuit en waarin geen enkele harmonie valt te bespeuren. Wat is de rol van de politiek in een dergelijke wereld? Kan een onrechtvaardige staat verzoening tot stand brengen? Op welke manieren kunnen morele idealen politieke oriëntatie verschaffen?

Als Schiller en ik gelijk hebben, is interpretatie van feiten altijd het resultaat van ideologie en daarmee vatbaar voor propagandistische manipulatie. Waar vinden we dan nog hoop? Ik stel voor dat we ons tot de kunst wenden, tot de kracht van de verbeelding om mensen weer richting moraliteit te sturen. Doet het er werkelijk toe wie Leman precies is? Welk gewicht moeten we aan feiten toekennen? Het gaat niet om de feiten

over Leman, maar over de interpretatie van die feiten, het verhaal dat ze vertellen, het morele licht dat zij op de wereld schijnen, de richting die zij verschaffen. Leman is een algemeen personage, half bestaand, half bedacht, een werkelijke aanwezigheid en een invloed op mijn leven, maar ook het product van schrijversfantasie, een bepaalde persoon die ons verbindt met het universele van de mensheid dat in elk van ons leeft. Verzoening gaat niet om het bereiken van het eind van een proces maar om een manier te vinden om met de conflicten in het heden om te gaan; het gaat niet om welke waarheid je vindt, maar om welke relaties je onderhoudt met andere mensen terwijl je naar die waarheid op zoek bent. Vervreemding is een nadrukkelijk kenmerk van de hedendaagse wereld. 'Gedwongen om zich door middel van classificatie te ontdoen van de verscheidenheid van haar burgers', zegt Schiller, 'verliest het regerende deel van de staat die burgers uiteindelijk volledig uit het oog en degenen die geregeerd worden, kunnen niet anders dan koeltjes de wetten ondergaan die zo weinig rekening houden met henzelf.' Daarom kunnen we niet rekenen op hulp van de politiek bij verzoening, want de staat 'zoals die nu is ingericht, heeft het kwaad aangericht, en de Staat opgevat als idee van de Rede moet, in plaats van in staat te zijn deze betere mensheid te vestigen, eerst zelf door die betere mensheid gevestigd worden.' Een staat waarin onrecht voortduurt in het heden is niet in staat om de conflicten uit het verleden op te lossen.

Wat is het alternatief? Mijn antwoord is hetzelfde als dat van Schiller: 'Het instrument van politieke opvoeding is kunst. Want kunst', zo zegt hij, 'is net als wetenschap vrij van alles wat normatief is of door menselijke conventies is vastgesteld, en beide verheugen zich in een absolute immuniteit voor menselijke wetteloosheid.' De kunst, niet de politiek, kan verzoening brengen want zoals Schiller wist 'kan de politieke wetgever hun gebied afbakenen, maar kan er niet in regeren. Hij kan de vriend van de waarheid verbieden, maar Waarheid duurt voort; hij kan de kunstenaar vernederen, maar Kunst kan hij niet neerhalen.' Als Schiller gelijk heeft en kunst het enige domein is dat zich kan bevrijden van politieke manipulatie, kunnen we beter begrijpen waarom de waarheid over het leven van Leman en de uiteindelijke betekenis van haar waardigheid maar gedeeltelijk gelegen is in de reconstructie van de historische waarheid over haar. Even belangrijk is het in ere herstellen van haar menselijkheid door literatuur en filosofie.

Vertaling: Leo Reijnen